

Ўзбекистон Республикаси Илимлар Академияси
Қарақалпақстан бөлимининг

ХАБАРШЫСЫ

Журнал 1960 жылдан бастап шығып атыр

Ўзбекистон Республикаси Фанлар Академияси
Қарақалпоғистон бўлимининг

АХБОРОТНОМАСИ

Журнал 1960 йилдан нашр қилинмоқда

ВЕСТНИК

Қарақалпақского отделения
Академии наук Республики Узбекистан
Журнал издается с 1960 года

№ 2
(235)

Нукус - «Илим» - 2014

TASDIQLAYMAN ILMiy KENGASH TASH DAU N.F.
TASTIYGLAYMAN ILMiy KENGASH TASH DAU N.F.
KOTIBI XATKERI
"18" I 2015 й

Учредитель и издатель: Каракалпакское отделение Академии наук Республики Узбекистан

Главный редактор д.э.н. **Н.К. АИМБЕТОВ**

РЕДАКЦИОННАЯ КОЛЛЕГИЯ

АИМБЕТОВ И.К., кандидат технических наук; **АЛЬНИЯЗОВ А.И.**, кандидат филологических наук; **БАЗАРБАЕВ Ж.**, академик АН РУ, доктор философских наук; **БАХИЕВ А.**, академик АН РУ, доктор биологических наук; **ДАУЛЕТОВ А.**, академик АН РУ, доктор филологических наук; **КАРЛЫБАЕВ М.**, кандидат исторических наук; **КОНСТАНТИНОВА Л.Г.**, доктор биологических наук; **МАМБЕТУЛЛАЕВА С.М.**, доктор биологических наук; **НАРЫМБЕТОВ Б.**, кандидат физико-математических наук (заместитель главного редактора); **ТЛЕУМУРАТОВА Б.С.**, кандидат математических наук; **ТУРЕМУРАТОВ Ш.Н.**, кандидат химических наук; **ХАМИДОВ Х.**, академик АН РУ, доктор филологических наук; **ЭШЧАНОВ Р.А.**, доктор биологических наук; **ЯГОДИН В.Н.**, доктор исторических наук.

Адрес редакции: 230100, г. Нукус, проспект Бердаха, 41, тел.: 222-98-94.

Зав. редакцией **Г.Ж. Шерниязова**.

Корректурa: **В. Султангулова, Г. Шерниязова**.

Компьютерная верстка: **В.А. Стагов**.

Сдано в набор 05.05.2014. Подписано к печати 27.06.14. Формат бумаги 60x84 $\frac{1}{8}$.
Печ. л. 7. Тираж 400 экз. Заказ 3. Цена договорная. Каракалпакское отделение Академии наук Республики Узбекистан. Регистрационный номер 01-040

Отпечатано в отделе печати журнала «Вестник». Регистр №11-0874.
© Вестник Каракалпакского отделения Академии наук Республики Узбекистан

Содержание

ЕСТЕСТВЕННЫЕ НАУКИ

Математика и математическое моделирование
Тлеумуратова Б.С. – Аналитическая модель как квинтэссенция результатов моделирования системы процессов 5

Физика
Исмаилов К.А., Отениязов Е., Шарипбаев М.Б., Кенжаев З.Т. – Физические свойства солнечных элементов на основе кремния 8

Химия и химическая технология
Севинчов Н.Г., Умаров Б.Б., Турсунов М.А., Аvezов К.Г., Абдурахмонов С.Ф., Севинчова Д.Н., Парпиев Н.А. – Комплексы никеля (II) с бис-бензоилгидразонами β, β' -тетракарбонильных соединений 14

Техника
Ерназаров Р.С. - Динамика развития определяющих потерь электроэнергии при транспортировке и факторов эффективности потребления за 2001-2011 годы 20
Гайилов Т.Ш., Реймов К.М. - К учету потерь в сетях при оптимизации режимов энергосистем 26

Биоэкология и сельское хозяйство
Мамбетуллаева С.М., Бахиева Л.А., Туреева К.Ж., Атамуратов Р., Оразова Ш.Ш. - Исследование особенностей распределения биогенных элементов в водных экосистемах Приаралья методом главных компонент 29
Матжанова Х.К., Орел М.М., Матжанов Т.К. - Сравнительный анализ состояния галофильной растительности на осушенном дне Аральского моря (за последние 20 лет) 32
Турсунбоев Х.Е., Арепбаев И.М. - Биология семенного размножения видов рода *Acer* L. в условиях юга Каракалпакстана 36
Каршибаева Н.Х., Самандарова З., Хайдаров Б. - Редкие виды растений в Туркестанском хребте (Джизакская область), внесенные в Красную книгу Республики Узбекистан 39
Тилеумуратова Б.А. – К вопросу распространения основных лекарственных растений в Каракалпакстане 43
Юсупов Р.О. - Биология развития дынной мухи на бахчевых культурах 45
Абраматов М.Б., Амиров О.А., Рузиев Б.Х., Кучбоев А.Э. – Фауна и экология нематод рода *Haemonchus Cobbold*, 1898 – эндопаразитов копытных животных 47
Аденбаев Е., Темирбеков Р.О., Бектурсынов А., Исраилова И. – Морфобиологическая характеристика амурского чебачка – *Pseudorasbora parva* (Schlegel) водоемов низовьев Амударьи 51
Матуразов Б.М., Абдикамалов Х.И. – Особенности формирования и совершенствования индивидуального стиля юных боксеров в Республике Каракалпакстан 55

Медицина
Калиш Ю.И., Кабулов М.К., Турсуметов А.А., Оразалиев Б.Х., Кабулов Т.К. – Выбор метода операции при сочетанных язвах желудка и двенадцатиперстной кишки 59

ОБЩЕСТВЕННЫЕ НАУКИ

Экономика
Salaev S.K., Ataev J.E., Gulmanov M.A. – Economic reforms and their effects to growth rate of livestock in Uzbekistan 64
Namroyeva Sh., Shadiyeva S. - Korporativ boshqaruv kodekslari bo'yicha chet el davlatlari tajribasi 68
Арзуова Ш.А., Досекеев Ж.И., Маденова Э.И. – Агропромышленный комплекс: нынешнее состояние, тенденции и важнейшие задачи по его развитию 72
Кремков М.В., Умаров А.А. – Методологические основы экспертной оценки эффективности деятельности учреждений науки 76

История, философия, право, религия, социология и политология
Палваньязов А.Ю. – Причины и последствия ранних браков 82

✓ Каримходжаев Н.Ш. - Қарақалпақ тилиндегі структура-семантикалық калькалардың айыры өзгешеліктері	87
Хожанов М.Б. - Қарақалпақ тилиндегі қус атамаларының семантикалық топарлары	89
Қарлыбаева Г.Е. - Әжинияз шығармалары тилиндегі фразеологизмлердің семантикалық топарлар хақында	91
Сайимбетов Ш.О. - Әжинияз хәм XX әсир қарақалпақ халық шайырларының дәретиушилиги	94
Бекбергенова З.У. - Роман сюжетин раўажландырыўда диалогтың көркемлик хызмети мәселес (Ш.Сейтовтың «Шырашылар», Қ.Мәтмуратовтың «Тербенбес» романлары мысалында)	97
Матмуратова Р.З. - Комедия жанрының кәлиплисиу дереклери	101

Образовани

Бабашев Ф.А. - Хорезмская академия Маъмуна как фактор развития науки в Центральной Азии..... 105

Сообщени

Насриддинова М.Р. – Рост и развитие надземных частей *Rosmarinus Officinalis* L. в начальных стадия онтогенеза

Юбиле

Жуманов М.А. - Экономика илимлериниң кандидаты, доцент Ережеп Избасқанов 80 жаста

TASHIKLAKMAN
 IMYI KENGASH
 TASH DAU N.E.
 TASTIYGLAYMAN
 IMYI KENGASH
 TASHIKLAKMAN N.E.
 KOTIBI XATKERI
 "18" 2015 й

УДК: 415.412

ҚАРАҚАЛПАҚ ТИЛИНДЕГИ СТРУКТУРА-СЕМАНТИКАЛЫҚ КАЛЬКАЛАРДЫҢ АЙЫРЫМ ӨЗГЕШЕЛИКЛЕРІ

Н.Ш. Каримходжаев

Ташкент мамлекетлик аграр университети Некис филиалы

Лингвистикалық әдебиетларда кальканың хәр қыйлы түрлері бар екенлигі атап өтилген. Булардың айырымларына атама беріуде хәр түрлі пикирлер бар. Мәселен, өзге тилге тийисли сөзлерди өз тил материаллары менен аңлатыу (сөзди калькалау) көпшилик мийнетлерде лексикалық калькалау деп аталса, айырым мийнетлерде *структуралық-семантикалық калькалау*, усы жол менен пайда болған сөз болса *структуралық-семантикалық* калька деп тәриплениди.

Тил билиминде калькалаудың бул усылы илимпазлар тәрепинен де хәр қыйлы аталып келинбекте. Мәселен, Н.М.Шанский хәм Л.П.Ефремовлар бул түрдеги калькаларды *сөз жасаушы калька* деп атаса, Н.А.Баскаков оны *структура-семантикалық калька* деп атайды.

Структура-семантикалық калькалауда анық бир тилдеги сөзди басқа бир тилге калькалау ушын тийкар болған сөз бөлимлерге бөлинип, соған сәйкес келетуғын вариантлар алынады. Баскаша айтқанда, бир тилден екінши тилге сөзди калькалағанда сол сөзге сәйкес келетуғын морфологиялық структура таңлап алынады хәм жаңа сөз пайда болады.

Хәзирги қарақалпақ тилинде структуралық калькалау тийкарында пайда болған сөзлердин (калькалардың) муғдары жүдә көп. Олар қарақалпақ тилинің сөзлик курамында хәм барлық терминологиялық системасында бар.

Рус тилинен қарақалпақ тилине калькаланып атырған лексикалық бирликлерди структурасы жағынан еки топарға, яғный, морфологиялық хәм синтаксислик усыллар менен пайда болған калькаларға бөлиу мүмкин.

Рус тилинде морфологиялық усыл менен жаңа сөз жасау, әсиресе атлықлардың суффикслер арқалы жасалуы — жүдә өнімли кубылыс.

Рус тилиндеги *-чик, -чик* суффикслери адамды билдиреди. Мәселен, *котельщик, наборщик, зачинщик, подписчик, летчик, переписчик, текстильщик, разведчик* сыяқлы атлықлар қарақалпақ тилинде *-шы/-ши* аффикси арқалы жасалады. Мысал: *выбор+чик – сайлау+шы, вклад+чик – аманат+шы, зачин+чик – баслау+шы, котель+чик – қазан+шы, лет+чик – ушыу+шы, текстиль+чик – тоқыма+шы, подпис+чик – жазылу+шы, сбор+чик – жыйнау+шы* хәм т.б.

Рус тилиндеги *-ник* суффикси адамды билдиреди. Қарақалпақ тилинде бул аффикс *-шы/-ши* аффикси арқалы бериледи хәм калькалауда русша түбирдин қарақалпақша альтернативасы таңланады. Мәселен, *отлич+ник – агла+шы, посред+ник –*

далдал+шы, преступ+ник – жынаят+шы, промышлен+ник – санаат+шы, участ+ник – қатнасыу+шы, уче+ник – оқыу+шы хәм т.б.

Рус тилиндеги *-ация (-изация, -фикация)* суффикслери өнімли болып, ол фейил тийкарына жалғанып, атауыш сөзлерди пайда етеди хәм бул процесс те хәрекет мәнилерин аңлатады. Бириншиден, рус-интернационал сөзлердин структуралық бөлимлериниң қарақалпақша альтернативалық структуралық бөлимлери алынады, яғный сөзлер бөлек-бөлек аударма исленеди. Мәселен: *индустриализация – санаатластыруу, специализация – қәнигелестириу* хәм т.б. Көрип турғанымыздай, рус-интернационал сөзлердин структуралық бөлеклери аңлатқан мәнилерди беріуде, анығырағы, оларды калькалауда, қарақалпақ тилинің өз ишки мүмкиншиликлеринен толық пайдаланылған. Хәр бир бөлекке қарақалпақша компоненти келтирилген. Екиншиден, рус-интернационал сөзлердин структуралық бөлеклериниң бири, яғный сөздин тек суффикси қарақалпақ тилиндеги аффикслер арқалы билдириледи. Баскаша айтқанда, рус-интернационал сөзлердин түбири сақланады, ал суффикс болса, қарақалпақ тилинің сөз жасау кураллары арқалы билдириледи. Мәселен: *автоматизация – автоматластыруу, газификация – газлестириу, механизация – механизацияластыруу, электрофикация – электрлестириу* хәм т.б.

Рус тилинде *-ство* суффикси хал-жағдайды, хызметти билдиреди. Қарақалпақ тилинде ол *-лық/-лик* хәм *-шылық/-шилик* аффикслери жәрдеминде аңлатылады. Мәселен: *большинство – көпшилик, меньшинство – ашылық, единство – бирлик, лесоводство – тоғайшылық, первенство – бириншилик, семеноводство – туқымшылық, учительство – оқытушылық, гражданство – тұхаралық* хәм т.б.

-тель суффикси рус тилинде фейил тийкарына жалғанып, оннан аңлатылған хәрекетти әмелге асыруу ушын қолланатуғын курал-әсбаптың ямаса хәрекет нәтижеси болған предметтиң атамаларын жасайды. Бул суффикс арқалы жасалған сөзлерди калькалауда қарақалпақ тилинде, тийкарынан, *-ғыш/ғиш, -қыш/-киш* аффикслери пайдаланылады. Мәселен: *огнетушитель – өрт өширгиш, измеритель – өлшегиш, выпрямитель – туурылағыш, заполнитель – толтырғыш, накопитель – топлағыш, усилитель – күшейткіш, опылитель – шаңлатқыш, опрыскиватель – бүркегиш* сыяқлы.

Рус тилиндеги *-ник* суффикси атлық, келбетлик хәм фейил тийкарларына жалғанып, предмет, курал атамасы ямаса хәрекет, хал-жағдай, сыпат нәтижеси болған предметтиң атамасын

билдириуши сөзлерди жасайды. Мәселен, *подъемник, окучник, умывальник, будильник, субботник, вопросник, задачник, справочник, курятник* сыяктуу сөзлөр усылардың қатарына киреди. Бундай сөзлерди қарақалпақ тилинде калькалауда русша түбирдің қарақалпақша альтернатив варианты алынады хәм қарақалпақ тилинде қурал-әсбап хәм кубылыс сыяктуу мәнилерди билдириуши сөзлерди жасаушы аффикслерден пайдаланылып, жаңа сөз жасалады. Төмендеги мысаллар усы тәризде жасалған: *дневник – күнделик, полупроводник – ярым өткізгичи, проводник – өткізгичи, учебник – оқыулық, словник – сөзлик, воскресник – екішембиллик, субботник – шембиллик.*

Префикслер рус тилинің морфологиялық курамында хәм сөз жасалуында суффикслерге қарағанда кемирек қатнасады. Соған қарамастан, илим, техника, мәдениет хәм көркем өнер, жәмийетлик-сиясий турмыстағы өзгерислер префикслердің де өз орнының бар екенлигин көрсетпекте. Соның ишинде, физикада ашылған бир қатар жаңалықлар нәтижесинде – *анти* префиксиниң хызмети бир қанша артты. Мәселен: *тело – антитело, вещество – антивещество, ген – антиген* хәм т.б. Рус тилинде префикслер, тийкарынан, атауыш, келбетлик хәм феиллердин курамында қолланылады.

анти-, контр-, против-, де-, дез- префикслери рус тилинде қарама-қарсылықты, болымсызлықты билдиреди: *антитезис, антимир, контратака* хәм т.б. Бул префикслердің мәнилери қарақалпақ тилинде болымсызлық аффикслери арқалы, калька усылы менен аңлатылады ямаса бундай атлықлар

аударылмай қолланылады (демобилизация, дезинфекция). Бундай сөзлерди қарақалпақ тилине калькалауда төмендегидей кубылыслар жүз береди:

а) Рус тилиндеги префикслер өзгерисиз қолланылады, ал сөздин түбири болса қарақалпақ тилине аударылады. Мәселен, *антитела – антинелер* хәм т.б.

б) Русша сөзлер толық кальқаланады Мәселен: *контрнаступление – қарсы жүжим, контрудар – қарсы соққы, контрмера – қарсы шаж, противодействие – қарсы хәрекет* хәм т.б.

Рус тилинде *между-, меж-* префикслери «предметлер арасында пайда болатуғын атамалар» мәнисин билдиретуғын келбетлик сөзлер топарын жасайды. Бул префикслер менен жасалған русша сөзлердин қарақалпақша кальқалары мыналар: *международный – халықаралық, междугородний – қала аралық, межнациональный – миллетлер аралық, межотраслевой тармақлар аралық, межрайонный – районлар аралық* хәм т.б.

Рус тилиндеги префикслер менен жасалған сөзлерди қарақалпақ тилине калькалауда, тийкарынан, қарақалпақ тилинің өзиниң ишки мүмкиншиликлери негизинде хәм рус тилинен өзлестирілген қураллардан пайдаланылады. Нәтижеде, рус тилиндеги префиксли сөзлерди калькалау процесинде қарақалпақ тилинің лексикасында жаңа түсиниклерди сыпатлаушы жаңа сөзлер пайда болды. Яғный, жуумакластырып айтқанда, сөзди калькалау арқалы өзлестиріу хәр бир тилдің лексикасын байытатуғын әхмийетли дереклердин бири болып есапланады.

ӘДЕБИЯТЛАР

1. Бегматов Э.А. Хозирги ўзбек адабий тилининг лексик қатламлари. Тошкент. Фан. 1985.
2. Шанский Н.М. Лексические и фразеологические кальки в русском языке. //Русский язык в школе. 1965. №3.
3. Ефремов Л.П. Лексическое и фразеологическое калькирование. Алма-Ата 1960.
4. Баскаков Н.А. Современное состояние терминологии в языках народов СССР. //Вопросы терминологии. М., 1961.

Қарақалпақ тилидағи структур-семантик кальқаларнинг айрим хусусиятлари Каримходжаев Н.Ш.

Тошкент давлат аграр университети Нукус филиали

Қарақалпақ тилидағи структур-семантик кальқаларнинг айрим хусусиятлари муҳоама қилинған. Кальқаланған лексик бирликлар морфологик тузилишига нисбатан қурилған. Айрим суффикслар ёрдамида ясалған кальқалар таҳлил қилинған. Префикслар ёрдамида кальқалашда юз берадиган тил ҳодисалари тавсифланған. Сўзларни кальқалаш йули билан ўзлаштириш қарақалпақ тили лексикасини бойитиш манбаларининг бири сифатида қўрсатилған.

Некоторые особенности структурно-семантических калек в каракалпакском языке Каримходжаев Н.Ш.

Нукусский филиал Ташкентского государственного аграрного университета

В статье обсуждаются некоторые особенности структурно-семантических калек в каракалпакском языке. Калькированные лексические единицы рассматриваются с точки зрения морфологической структуры. Анализируются кальки, образованные с помощью некоторых суффиксов. Характеризуются языковые явления, происходящие в языке при калькировании с помощью префиксов. Заимствование слов путем калькирования указывается как один из источников обогащения лексики каракалпакского языка.

Some features structural-semantic calques in karakalpak language Karimkhojaev N.Sh.

Nukus branch of Tashkent State Agrarian University

In the article are discussed some features structural-semantic calques in the karakalpak language. Calques lexical units are considered from the point of view of morphological structure. Analyzed calques are formed with the help some suffix. Characterized the language phenomena are occurring in language at calques with the help prefix. In borrowing words by calques indicate as on of sources the enrichment of lexicon of the karakalpak language.

